

ՀՏԴ 312(479.243)

Ժողովրդագրություն

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼ-ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Ակտել ՊՈՏՈՍՅԱՆ, Անահիտ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Բանալի բառեր - Ժողովրդագրական իրավիճակ, բնակչության բնական շարժ, բնակչության սեռատարիքային կառուցվածք, բնակչության միգրացիա, բնակչության բնական աճ, ժողովրդագրական քաղաքականություն, սոցիալ-տնտեսական զարգացում, ռազմաքաղաքական, ժողովրդագրական ճգնաժամ, արտագաղթ:

Ключевые слова - Демографическая ситуация, естественное движение населения, поло-возрастная структура населения, миграция населения, естественный рост населения, демографическая политика, социально-экономическое развитие, демографический кризис, миграция.

Keywords - Demographic situation, natural movement of population, age and sex structure of the population, population migration, natural population growth, demographic policy, social-economic development, demographic crisis, migration.

А.Подосян, А.Григорян

СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ НАГОРНОГО КАРАБАХА

На современном этапе социально-экономического развития Нагорно-Карабахской республики одной из важнейших задач является формирование благоприятной демографической ситуации, которая позволит урегулировать естественный процесс воспроизводства населения, будет способствовать формированию и эффективному использованию трудовых ресурсов.

В статье на основании анализа и обобщения фактических и статистических данных представлены основные демографические показатели: динамика и современное состояние рождаемости, смертности, естественного прироста. Подчеркнута важность решения социально-демографических проблем сельского населения и населенных пунктов республики.

A.Potosyan, A. Grigoryan

THE PROBLEMS OF THE SOCIAL-DEMOGRAPHIC SITUATION OF THE POPULATION OF RURAL AREAS OF NAGORNO-KARABAKH REPUBLIC

One of the major tasks at the present stage of social and economic development of the Nagorno-Karabakh republic is the formation of a favorable demographic situation which will allow to settle natural process of reproduction of the population and to promote the formation and effective use of manpower.

The main demographic indicator of Nagorno Karabakh population, such as the dynamics of the natural growth of birth and death rate and the existent situation was shown in the article based on the conclusion and cumulation of the factual and statistical date analysis. Special importance was given to the rural population of the Republic and to the social-demographic problems of the settlements.

ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացման ժամանակակից փուլում ռազմավարական նշանակություն ունեցող կարևորագույն խնդիրներից մեկը հանրապետության համար բարենպաստ ժողովրդագրական իրավիճակի ձևավորումն է, որը հնարավորություն կտա կարգավորել բնակչության վերարտադրության բնականոն ընթացքը, կնպաստի աշխատանքային ռեսուրսների ձևավորմանը և դրանց արդյունավետ օգտագործմանը:

Հոդվածում փաստական և վիճակագրական տվյալների վերլուծության ամփոփման և ընդհանրացման հիման վրա տրված է ԼՂՀ բնակչության ժողովրդագրական հիմնական ցուցանիշների՝ ծնելիության, մահացության և բնական աճի շարժընթացը և առկա իրավիճակը, առանձնակի կարևորություն է տրվել հանրապետության գյուղական բնակչության և բնակավայրերի սոցիալ-ժողովրդագրական հիմնախնդիրներին:

Ցանկացած երկրում ժողովրդագրական իրավիճակի վերլուծությունը հնարավորություն է ընձեռում պատկերացում կազմել բնակավայրերի ու բնակչության թվաքանակի, իստության, վերարտադրության ցուցանիշների, սեռատարիքային կառուցվածքի, տեղաբաշխման ու անհրաժեշտ այլ ցուցանիշների մասին: Ստացված արդյունքները կարող են օգտակար լինել աշխարհագրական, տնտեսագիտական և սոցիոլոգիական հետազոտություններ կատարելիս,

ինչպես նաև ճարտարապետաշինարարական, գիտամշակութային ու ռազմաքաղաքական միջոցառումներ իրականացնելիս: ԼՂՀ-ի պարագայում թվարկածներին ավելանում է նաև բնակավայրերի կայունացման ու ամրապնդման և երկրի պաշտպանունակության ուժեղացման խնդիրը:

ԼՂՀ այժմյան ժողովրդագրական իրավիճակի ձևավորման վրա իրենց ազդեցությունն են թողել մի շարք գործընթացներ: Դեռևս խորհրդային տարիներին Ադրբեջանի վարած հայատյաժ քաղաքականությունն իր բացասական ազդեցությունն էր թողել ԼՂԽՍ-ի բնակչության ժողովրդագրական իրավիճակի վրա: 1989 թ-ից սկսած ԼՂՀ-ում բնակչության թվաքանակի հաճախակի փոփոխությունները, ռազմական գործողությունները, ռազմաքաղաքական անկայուն իրավիճակը, տնտեսական ու սոցիալական բարդ պայմաններն իրենց հետքն են թողել բնակչության ժողովրդագրական ցուցանիշների վրա: Այդ ամենի հետևանքով ձևավորված բնակչության ժողովրդագրական իրավիճակի ցուցանիշներն ազդում են տարաբնակեցման գործընթացների և ձևերի վրա: Կախված բնակչության տարիքից, սեռից, զբաղվածության տեսակից փոխվում է բնակչության կենսագործունեության բնույթը, նրա կազմակերպումը տարածության և ժամանակի մեջ: Ի վերջո ժողովրդագրական իրավիճակը պայմանավորում է սովյալ տարածաշրջանի, մասնավորապես՝ ԼՂՀ բնակավայրերի սոցիալ-տնտեսական զարգացման արդի հնարավորություններն ու հեռանկարները:

Բնակչության բնական և մեխանիկական շարժերը բնակավայրերի զարգացման կարևորագույն գործոններն են, որոնք պայմանավորում են ինչպես տարաբնակեցման համակարգի, այնպես էլ առանձին բնակավայրերի զարգացման և վերափոխման միտումները: ԼՂՀ ժամանակակից տարաբնակեցման համակարգի ձևավորման և առանձին քաղաքային և գյուղական բնակավայրերի զարգացման գործում մեծ է սոցիալ-ժողովրդագրական գործոնների դերը: Այն լուրջ և համալիր ուսումնասիրման կարիք ունի, որպեսզի ավելի ճշգրիտ և մասնագիտորեն բացահայտվեն ժողովրդագրական գործընթացների տարածաժամանակային դրսևորումները: Այդ ամենը հնարավորություն կտա ԼՂՀ իշխանություններին վարել առավել արդյունավետ տարածաշրջանային և ժողովրդագրական քաղաքականություն, մեծացնել հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացման ներուժը:

ԼՂՀ բնակչության շարժընթացի վերլուծությունը վկայում է, որ թեև ԼՂՀ-ն խորը ժողովրդագրական ճգնաժամում չի գտնվում, այնուամենայնիվ այն ենթարկվել է զգալի փոփոխությունների: 1960 թ-ի համեմատությամբ զգալիորեն նվազել է ժողովրդագրական իրավիճակի բնութագրիչ համարվող ծնելիության ցուցանիշը: 1960 թ-ին այն կազմել է 40,5, իսկ 2015 թ-ին՝ ընդամենը 17,4 %: Այսինքն՝ վերջին 55 տարում ԼՂՀ-ում ծնելիության հարաբերական ցուցանիշը նվազել է ավելի քան 2,3 անգամ: Այդ նույն ժամանակահատվածում մահացության գործակիցն ավելացել է 1,5 պրոմիլով՝ 7,2-ից հասնելով 8,7 %-ի: Օնելիության և մահացության գործընթացներում վերը նշված փոփոխությունների հետևանքով հանրապետությունում բնական աճի գործակիցը 2015 թ-ին 1960 թ-ի համեմատությամբ կրճատվել է ավելի քան 3,8 անգամ (33,3-ից՝ 8,7 %) [1]:

Այս ամենը տեղի է ունեցել մի շարք գործոնների ազդեցության հետևանքով, որոնք արտահայտվել են տարբեր ժամանակներում: 1960-70-ական թվականներին ԼԽՍ-ում հայ բնակչության ծնելիության նվազումը բացատրվում է երկրորդ համաշխարհային պատերազմի հետևանքով սղամարդկանց թվաքանակի նվազման, ադրբեջանական իշխանությունների վարած քաղաքականության հետևանքով բնակչության արտահոսքով և հիվանդությունների թվի ավելացմամբ: Վերջին ավելի քան քսանհինգ տարիներին ԼՂՀ-ում ծնելիության ցուցանիշի նվազմանը նպաստել են արցախյան պատերազմը, արտագաղթը և տնտեսական ու սոցիալական ծանր պայմանները:

Մարտական գործողությունների, ռազմաքաղաքական անկայուն իրավիճակի, տնտեսական ու սոցիալական բարդ պայմանների պատճառով հանրապետությունում վատթարացել է բնակչության սոցիալական դրությունը, առկա է գործազրկություն, խորացել է աղքատությունը, ինտենսիվացել է արտագաղթը: Նշված գործընթացների արդյունքում 90-ական թվականների

առաջին կեսին տեղի է ունեցել բնակչության թվի կտրուկ նվազում (1995 թ. ԼՂՀ-ի բնակչության թիվը 1989 թ-ի մարդահամարային տարվա համեմատությամբ նվազել է 66.5 հազարով կամ ավելի քան 35 %-ով), ի հայտ են եկել ժողովրդագրական և սոցիալ-տնտեսական բազմաթիվ հիմնախնդիրներ: Չնայած պատերազմին հաջորդած առաջին իսկ տարիներից ԼՂՀ-ում սկսվել և այսօր էլ շարունակվում են լայնածավալ շինարարական աշխատանքները (վերականգնվում են կրթական, մշակույթային և այլ հիմնարկներ, վերաբնակեցվում են նոր բնակավայրեր), սակայն շատ հարցեր դեռևս իրենց լուծումը չեն գտել: Առաջին հերթին դրանք վերաբերվում են ժողովրդագրական իրավիճակի կարգավորմանը՝ երկրի համար բնակչության վերարտադրության առավել բարենպաստ պայմանների ստեղծմանը:

Հայտնի է, որ բնակչության թվաքանակի շարժընթացի արդյունքները պայմանավորված են ծնելիության և մահացության ցուցանիշներով: Վիճակագրական տվյալները ցույց են տալիս, որ 1985 թ.-ից հետո հանրապետությունում ծնելիությունը և բնական աճն զգալիորեն նվազել են: Բնական աճը նույնիսկ ունեցել է բացասական արժեք: 1990-ական թվականների երկրորդ կեսից ծնելիությունը համեմատաբար կայունացել է: Այսպես, 1995-2015 թթ. ընթացքում այն տատանվել է 14,2-17,4 %-ի սահմաններում: Մահացության ցուցանիշն այդ ժամանակահատվածում 7,9 հասել է 8,7 %-ի: Ընդ որում, հանրապետությունում բնակչության ծնելիության, առավել բարձր ցուցանիշ վերջին 15 տարում գրանցվել է 2009 թ-ին՝ 20 %, որից հետո այն աստիճանաբար նվազել է [8,1]:

Ժողովրդագրական իրավիճակը սրված է ԼՂՀ գրեթե բոլոր շրջաններում և բնակավայրերում: Ամենուրեք դիտվում է ծնելիության նվազում, սակայն կապված մահացության ցուցանիշների տատանումներից, բնական աճը վերջին տարիների ընթացքում կայուն աճ կամ նվազում չի ունեցել, թեև բոլոր շրջաններում էլ ընդհանուր առմամբ նվազել է: Առավել անմխիթար է վիճակը Ասկերանի, Մարտունու, Մարտակերտի և Հաղարծնի շրջաններում, որը պայմանավորված է նախ և առաջ պատերազմի ժամանակ այդ շրջաններում ավելի շատ երիտասարդ տարիքի բնակչության զոհվելու կամ պատերազմից հետո նրանց արտահոսքով: Ծնելիության ամենաբարձր գործակիցներն ունեն Շահումյանի (14,4-26,6 %) և Քաշաթաղի (15,8-29,3%) շրջանները: Այստեղ առավելապես ապրում են երիտասարդ վերաբնակիչներ, իսկ կանանց մեծ մասն աշխատանք չունի: Այս ամենը հանգեցրել է նրան, որ ծնելիության մակարդակը երբեմն անցել է 29 %-ի սահմանը: Մահացության մակարդակն այս երկու շրջաններում նույնպես ամենացածրն է, տատանվելով 1,6-6,4 %-ի սահմաններում [1]:

Բնակչության թվաքանակի փոփոխություններն իրենց անդրադարձն են ունեցել ԼՂՀ բնակչության սեռային կազմի վրա: Ըստ շրջանների բնակչության սեռային կազմի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 2015 թ. դրությամբ, բացի Շահումյանից, Հաղարծնից և Քաշաթաղի մնացած շրջաններում, գերակշռում են կանայք: Կանայք ամենաբարձր տեսակարար կշիռն ունեն Ստեփանակերտում (53,6%), իսկ Մարտակերտի շրջանում կանանց և տղամարդկանց տեսակարար կշիռներն հավասար են: Շահումյանի շրջանում կանանց տեսակարար կշիռն ամենացածրն է և կազմում է ընդհանուր բնակչության 48.7 %-ը [2]: Դրա հիմնական պատճառն այն է, որ ազատագրված այդ տարածքներում դեռևս չկան քիչ թե շատ բավարար կենցաղային պայմաններ բնակչության կյանքի կազմակերպման համար: Այստեղ շատ են միայնակ տղամարդիկ, որոնց ընտանիքները գտնվում են Հայաստանի Հանրապետությունում կամ ԼՂՀ այլ շրջաններում:

Բնակչության ժողովրդագրական իրավիճակը բնութագրող կարևորագույն ցուցանիշներից և ծնելիության վրա ազդող գործոններից են ամուսնությունը, ամուսնալուծությունը, երիտասարդ ընտանիքների արտագաղթը, գործազրկությունը, սոցիալական պայմանները, բնակչության կենսամակարդակը և այլ ցուցանիշներ: 2005 թ. մարդահամարի տվյալներով՝ ԼՂՀ-ում ամուսնացած չէր 25-39 տարեկան տղամարդկանց 24,04%-ը (քաղաքներում՝ 24,73 %, գյուղերում՝ 23,35 %), իսկ 15 տարեկանից բարձր բնակչության կազմում երբեք ամուսնացած չեն եղել ԼՂՀ բնակչության 25,5 %-ը, որը բավականին բարձր ցուցանիշ է: [8] Այն առավել բարձր է քաղաքներում, որտեղ երբեք ամուսնացած չի եղել 15 տարեկանից բարձր բնակչության 28,9 %-ը,

իսկ գյուղերում այն կազմում էր 21,7 %: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ շնորհիվ գյուղատնտեսական աշխատանքների, գյուղերում համեմատաբար ավելի հեշտ է սոցիալական հարցերի կարգավորումը: Ամուսնությունների գործակիցը 2000-2015 թթ. տատանվել է 5-8 %-ի սահմաններում (բացառությամբ 2008, երբ այն կազմել է 21.9 %), իսկ ամուսնալուծություններինը՝ 0,6-1%:

ԼՂՀ բնակչության ժողովրդագրական իրավիճակի վերը բերված պատկերն առավել սուր դրսևորումներ ունի գյուղական բնակավայրերում, որոնք թվաքանակով 363-ն են և միավորված են 264 գյուղական համայնքներում: Դրանցում 2015 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ ապրում էր ԼՂՀ բնակչության 43,2 %-ը [2]: Առանց մայրաքաղաք Ստեփանակերտի բնակչության ԼՂՀ-ի շրջաններում ապրող բնակչության գրեթե 69 %-ը բաժին է ընկնում գյուղական բնակավայրերին: Գյուղական բնակչության առավել բարձր տեսակարար կշռով առանձնանում են Ասկերանի, Շահումյանի, Մարտակերտի և Հաղրութի շրջանները: Դրանցում գյուղական բնակչության տեսակարար կշիռը կազմում է համապատասխանաբար 87.3, 78.9, 77,0 և 70,1 %: Հարկ է նաև նշել, որ ԼՂՀ գյուղական բնակչության շուրջ 85 %-ը բաժին է ընկնում Ասկերանի, Մարտակերտի, Մարտունու և Հաղրութի վարչական շրջաններին, Շուշիի և Շահումյանի շրջաններում միասին ապրում է հանրապետության գյուղական բնակչության ընդամենը 5.6 %-ը, իսկ Քաշաթաղի շրջանում՝ 9.4 %-ը [2]:

Ի տարբերություն քաղաքային բնակավայրերի գյուղերը ժողովրդագրական առումով ավելի խոցելի են համարվում: Դրանցում բնակչության համեմատաբար փոքր թիվը և ժողովրդագրական իրավիճակի վատթարացումը, մասնավորապես սեռատարիքային կառուցվածքի խախտումը և ծնելիության ցուցանիշի նվազումը, երբեմն կարող է հանգեցնել բնակավայրի «ծերացման» և ի վերջո բնազրկման:

ԼՂՀ-ի գյուղական բնակավայրերում սոցիալ-ժողովրդագրական իրավիճակն առավել սուր դրսևորումներ ունի բնակչության թվաքանակով փոքր գյուղական բնակավայրերում: Հանրապետության գյուղական բնակավայրերի միջին մարդաշատությունը կազմում է 177 մարդ, որն ըստ էության չի արտահայտում գոյություն ունեցող իրական վիճակը: Ըստ առանձին տարածաշրջանների այդ ցուցանիշն ունի հետևյալ պատկերը. Ասկերանի շրջան՝ 358, Հաղրութի շրջան՝ 233, Մարտակերտի շրջան՝ 306, Մարտունու շրջան՝ 390, Շահումյանի շրջան՝ 162, Շուշիի շրջան 151 մարդ և Քաշաթաղի շրջան՝ 63 մարդ [Հաշվարկները ըստ թիվ 2 սկզբնաղբյուրի]:

Հանրապետության մշտական բնակչություն ունեցող 290 գյուղերից ընդամենը 14 գյուղ ունեն 1000-ից ավելի բնակիչ: Դրանցից 5-ը Ասկերանում են, 5-ը՝ Մարտունիում, 3-ը՝ Մարտակերտում 1-ը՝ Հաղրութում: Քաշաթաղի շրջանի 97 գյուղերից ընդամենը 24 գյուղ ունի 100-ից ավելի բնակիչ [2]:

Ըստ առանձին վարչական շրջանների ԼՂՀ-ի գյուղական բնակավայրերի միջին մարդաքանակի վերը բերված ցուցանիշները ցույց են տալիս, որ սոցիալ-ժողովրդագրական առումով հիմնախնդիրներ կան ԼՂՀ վարչական բոլոր շրջանների գյուղական բնակավայրերում, սակայն այդ հիմնախնդիրներն առավել սուր են Շահումյանի, Շուշիի և Քաշաթաղի վարչական շրջանների գյուղական բնակավայրերում, որոնք վարչական մյուս շրջաններից առանձնանում են գյուղական բնակավայրերի առավել փոքր մարդաքանակով, իսկ Շահումյանի և Քաշաթաղի շրջաններում դրան ավելանում է նաև ԼՂՀ տարածքում վերջիններիս ոչ նպաստավոր աշխարհագրական դիրքը:

Հայտնի է, որ գյուղերի փոքր մարդաքանակը զգալիորեն խոչընդոտում է տարածքի տնտեսական զարգացմանը և դառնում է շատ շրջանների բնազրկման պատճառ: Բնակչության փոքր թվի պատճառով այդպիսի գյուղերում երբեմն հնարավոր չէ ունենալ դպրոց, մանկապարտեզ, կենցաղային ծառայություններ և այլն: Ոչ միայն բնակչության աճն է գյուղերի մարդաշատության վրա ազդող գործոն, այլ գյուղական բնակավայրերի մարդաշատությունն իր հերթին հանդիսանում է գյուղական բնակչության աճին նպաստող գործոն:

ԼՂՀ-ում, մասնավորապես գյուղական բնակավայրերում ստեղծված սոցիալ-ժողովրդագրական անբարենպաստ իրավիճակը պահանջում է պետական և տեղական

իշխանության մարմիններից սոցիալ-տնտեսական համալիր միջոցառումների իրականացում՝ ժողովրդագրական նպատակային քաղաքականության մշակում և իրականացում, որը կնպաստի պետության համար մոտ հեռանկարում և ապագայում առավել բարենպաստ ժողովրդագրական իրավիճակի ձևավորմանը՝ բնակչության վերարտադրության և սեռատարիքային կառուցվածքի կարգավորմանը: Այդպիսի գործընթացներից առաջիններից մեկը պետք է լինի հանրապետության գյուղական տարածքների տնտեսական բազայի ամրապնդումը՝ գյուղատնտեսական հողատարածքների եկամտաբերության բարձրացումը և տնտեսական գործունեության այլ ձևերի խրախուսումն ու զարգացումը: Այդ առումով խիստ կարևոր է ԼՂՀ-ի շրջանների առանձին գյուղական բնակավայրերում գյուղատնտեսական հումքի ընդունման և վերամշակման ձեռնարկությունների ստեղծումը:

ԼՂՀ գյուղական բնակավայրերում ժողովրդագրական իրավիճակի բարելավմանը որոշակիորեն կարող է նպաստել նաև հանրապետության գյուղական տարածքների զբոսաշրջային և ռեկրեացիոն ռեսուրսների օգտագործումը՝ գյուղական (ազրոզբոսաշրջության), էկոլոգիական և էթնիկական զբոսաշրջության ձևերի զարգացումը:

Այսպիսով, բերված վերլուծության արդյունքների ամփոփումը և ընդհանրացումը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացման ժամանակակից փուլում ռազմավարական նշանակություն ունեցող խնդիրներից մեկը պետության և հասարակության համար առավել բարենպաստ ժողովրդագրական իրավիճակի ձևավորումն է: Դա հնարավորություն կտա կարգավորել բնակչության վերարտադրության գործընթացը, կնպաստի աշխատանքային ռեսուրսների ձևավորմանը, դրանց արդյունավետ օգտագործմանը, բնակավայրերի, մասնավորապես՝ գյուղական տարածքների ամրապնդմանը և երկրի պաշտպանունակության ուժեղացմանը:

Գրականություն

1. ԼՂՀ ժողովրդագրական ժողովածու 2015 թ., Ստեփանակերտ 2016 թ.:
2. Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության բնակչության թվաքանակը 2015 թ-ի հունվարի 1-ի դրությամբ: Վիճակագրական տարեգիրք, Ստեփանակերտ 2015 թ.:
3. Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության վիճակագրական տեղեկագիրք - Ստեփանակերտ-2005թ.:
4. Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության վիճակագրական տեղեկագիրք - Ստեփանակերտ-2015թ.:
5. Մանասյան Մ.Գ., ՀՀ տարաբնակեցման համակարգը, Ե., 2005, 395 էջ
6. Միգրացիան Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում 2011, 2012թթ. -ԼՂՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն- Ստեփանակերտ, 2012թ.:
7. Պոտոսյան Ա.Հ., ՀՀ գյուղական բնակչությունը և բնակավայրերը, Ե. 2013, 416 էջ:
8. Սուջյան Ս.Ա., ԼՂՀ տարաբնակեցման արդի համակարգի ձևավորման նախադրյալներն ու զարգացման հիմնախնդիրները, աշխարհագրական գիտությունների գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Ե., 2011, 167 էջ:

Տվյալներ հեղինակների մասին.

1. Պոտոսյան Ակսել Հարությունի, աշխ. գիտ թեկ., դոցենտ, ԵՊՀ
2. Գրիգորյան Անահիտ Վլադիմիրի, աշխ. գիտ թեկ., դոցենտ, ԱրՊՀ

Հոդվածը տպագրության է ներառված խմբագրական կոլեկիայի անդամ, աշխ. գ. դ. Ա.Ռ. Ավագյանը: